

НИКОЛА ПАШИЋ И СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ ДО 1875.

Gale Stokes*

Rice University, Houston, Texas

Један од најближих сарадника Светозара Марковића, све до дана његове смрти, био је Никола Пашић, касније доминантна политичка фигура у Србији и новој југословенској држави.¹ Пашић је рођен девет месеци пре Светозара Марковића, у истом граду — Зајечару. Марковићев отац био је државни чиновник који је премештен у Јагодину у Марковићевом раном детињству. Пашићев отац, пекар, који се такође бавио пољопривредом и трговином,² остао је у Зајечару, где је млади Никола почео свој успон на

* Овај рад је написан уз помоћ Мешовитог комитета за источну Европу Америчког савета учених (learned) друштава, финансираног од Рокфелерове фондације и Националне задужбине (fond) хуманистичких наука, којима бих, поред осталих, желео да се захвалим за љубазну помоћ.

¹ Литература о Пашићу је мања него што би се помислило за једну такву историјску фигуру. Потпуно задовољавајуће биографије о њему нема. Први напор да то уради на журналистички начин, начинио је гроф Carlo Sforzza: *Fifty years of War and Diplomacy in the Balkans: Pašić and the Union of the Yugoslavs* (New York, Columbia University Press, 1940). Занимљив, али кратак је Слободан Јовановић: „Можли савременици“ (Windsor, Canada, 1963). Најновија књига је помало апологетска али још увек може користити: Alex N. Draganich: „Serbia, Nikola Pašić and Yugoslavia“ (New Brunswick, N. Y. Rutgers University Press, 1974), затим не баш поуздана: Момчило Вуковић и Бичанин: „Никола Пашић 1845—1926“ (Munich, by the autor, 1978). Највећи ауторитет и познавалац младога Пашића је госпођа Софија Шкорић из Торонта, али, на несрећу, госпођа Шкорић је објавила свој рад само као рукопис за употребу на научном скупу. Госпођа Шкорић је сакупила 238 докумената о Пашићу завршио са 1883. годином у необјављеном рукопису који ћу даље цитирати као „Шкорић Collection“. Желео бих да захвалим госпођи Шкорић и Николи Пашићу из Торонта за допуштење да користим ову збирку, и Америчком филозофском друштву за одобрење које ми је пружило могућност да збирку употребим.

² Види „Сећања Б. Лазаревића на Ник. П. Пашића“ у „Никола П. Пашић“ (Београд, Самоуправа, 1938.), стр. 238, где се каже да је Пашићев отац био пекар. На другим местима није јасно која је била његова професија.

исти начин као и многи други млади Срби у XIX веку — истичући се у школи. Он је напредовао од основне школе у свом родном месту, преко нижих разреда гимназије у Неготину, до гимназије у Крагујевцу. У јесен 1865. стигао је у Београд да би започео студије на техничком факултету Велике школе у Београду. Стигавши годину дана пре но што је Светозар Марковић отишао у Петроград, Пашић је имао прилике да се упозна не само с њим већ и с неколико других младића, укључивши и Перу Тодоровића, који ће касније постати његови сарадници. О Пашићевом животу у Београду скоро се ништа не зна, изузев да је био врло добар студент, али и без новца. Отац му је умро 1862. године и Пашић је састављао крај с крајем бавећи се приватним подучавањем. Не постоји директна евиденција која би доказала његово учешће на Скупштини омладине у Београду 1867, али је врло вероватно да га је Пашић пратио, као и друге активности омладине.

Децембра 1867. Пашић је био један од двадесетшесторице студената који су се кандидовали за шест расположивих места за студирање у иностранству. Два студента је требало да буду изабрана за студије природних и техничких наука. Изборна комисија, чији је секретар био Чедомиљ Мијатовић, други по реду српски студент у Цириху, изабрала је 24. децембра Петра Велимировића и Николу Пашића, „који су се три године у техничком одељењу наше Велике школе с врло добрим успехом држали“. Петог марта 1868. Пашић је потписао уобичајени уговор за студирање у иностранству којим се обавезао да ће служити држави у својој специјалности исто онолико година колико је добио за студирање. Десетог марта министар образовања Рајко Лешњанин дао је коначно одобрење да се Пашић пошаље у *Eidgenössische technische Hochschule* или *Polytechnikum* у Цириху „на инџинирске науке, а нарочито за гвоздене путеве“.³

Четири године које је Пашић провео у Цириху, пале су у време најзначајнијих борби у вођству Интернационале и у период успеха радикалне демократије у Швајцарској. Интернационално удружење радника — I интернационала, била је лабава конфедерација групе европских интелектуалаца и радничких удружења, основана 1864. године у Лондону. Њен интелектуални, ако не политички вођа био је Карл Маркс. Удружењу је 1867. године приступио и Михаил Бакуњин, и од тог тренутка конфликт личности и принципа међу овом двојцом револуционара поделио је Интернационалу на два дела. Коначно је победио Карл Маркс, али по цену

³ Архив Србије: Министарство просвете 1872—V—66, Мин. Прос. ректору Велике Школе 8/20. дец. 67; Вш. Изборни комитет 12/24. дец. 67; Пашићев уговор 22. феб./6. мар. 68. У ово време Србија је имала 33 студента која су студирала у иностранству, од тога само четворицу на студијама технике, исто колико и на теологији. Девет их је студирало медицину, осам право, а по један филозофију, историју, рударство, шумарство, економију, сликарство (трговину уметничким предметима, а не уметност), природне науке и турски језик. (Ибид., Извештај од 31. окт./12. нов. 67).

уништења Интернационале; док је Бакуњин основао своју анти-ауторитарну међународну организацију, која је следила анархистичку линију, изумевши, на пример, појам генералног штрајка. Велики број руских емиграната па и студената у Цириху утицао је да тај град буде један од најживљих центара сукоба ова два елемента. Српски студенти који су тамо студирали, тешко да су могли да избегну своје укључивање у овај сукоб.⁴

Следећи фактор средине који је могао да утиче на српске студенте у Цириху, био је успех радикалне демократије у Швајцарској шездесетих година XIX века. Основни принцип либерала који су владали Цирихом после 1848. године, био је принцип представничке власти. Међутим, вешти Алфред Ешер (Alfred Escher) наметнуо је граду патерналистичка правила. Веома способан човек, који је био шеф Nordbahn-а и Schweizerische Kreditanstalt-а, Ешер је базирао свој ауторитет, као што су то чинили многи либерали XIX века, на својим захтевима да говори у име народа, док је у исто време веровао да боље од самог народа зна шта овај жели. Шездесетих година појавила се опозиција Ешеру и његовом крутом систему представничког парламентаризма. Радикални демократи су захтевали да народ, уколико заиста поседује суверенитет, добије законом опште право гласа и да сам поставља своје представнике.

После снажне кампање коју су спровели радикални демократи, Циришки кантон је гласањем 18. априла 1869. године прихватио нови устав који је, између осталог, увео и референдум, — плебисцит и опозив. Слична агитација широм целе Швајцарске довела је до реформи у другим градовима, а на крају и до прихватања новог федералног устава, 1874. године.⁵

Када је Пашић стигао у ову подстицајну атмосферу у пролеће 1868, сазнао је, као што ће сазнати и Светозар Марковић касније, да се све до јесени не може укључити у редовни програм Politechnikum-а. Стога је замолио да иде у Фрајбург јер „у Цириху се говори врло рђаво немачки, а при том човек нема ни прилике да с ким говори“, али је његова молба одбијена.⁶ У Цириху је Пашић живео у суседству с другим српским студентима, близу данашњег Државног архива (Staatsarchiv), и брзо је ушао у послове радикала.⁷ Упознао је и Бакуњина, који је, наводно, приметио:

⁴ Кратак увод у историју Интернационале са библиографским референцама може се наћи код Милорада М. Драшковића, "The Revolutionary Internationals, 1864—1943", Stanford, Stanford UP, 1966.

⁵ Karl Dandliker, Geschichte der Schweiz (Zürich, Schulthess & Co., 1904, pp. 753—65.

⁶ Пашић Мин. прос. 14—26. мар./68. Министар је одбио молбу 23. мар./4. апр. 68 (АС: Мпс — 1873—IV—53.). Пашић је стигао у Цирих око 12. марта 1868. (Велимировић — Мин. Прос. 12. март 68/АС-Мпс — 1873—V—66).

⁷ Информација о суседству у којем су живели млади Срби је од Wernera Zimmermanna »Südslawische Studenten in Zürich« Ein Beitrag zur Auswertung lokalen Quellenmaterials, Richard George Plaschka und Karlheinz Mack eds., Wegentz Europäische Geistes (Vienna: Schriftenreihe des Österreichischen Ost — und Südosteuropa-Instituts, Band 8,

„Од свих тих младих људи вероватно ће Пашић једнога дана играти велику политичку улогу у својој земљи.“⁸ У својим мемоарима швајцарски социјалист Херман Гројлих (Hermann Greulich) спомиње Пашићево присуство на састанку „Дивље секције“, која је била посебна секција Интернационале за странце, коју су Гројлих и Карл Биркли (Karl Bürkli) „основали уз регуларну циришску секцију, 1867“.⁹ Дивља секција се углавном састојала од Срба. Гројлих је извештавао да на састанку којем је присуствовао „sie hielten serbische Reden, von denen ich nur das Wort Revolution verstand“.* После овог састанка Гројлих је сматрао да Дивља секција није баш од велике користи и решио да „bis auf weiteres keine Sitzungen mehr einzuberufen“.^{10**}

Светозар Марковић је стигао у Цирих тачно годину дана после Пашића, али се брзо поставио као вођа уско повезане групе тамошњих српских студената, међу којима је био и Пашић. Не зна се ко се из ове групе (ако се и било ко) придружио Светозару Марковићу септембра 1869. године у Лозани, на састанку Интернационалне лиге за мир и слободу, односно да ли је неко од ових младих Срба уз Светозара Марковића учествовао у раду Народног дела (Народное дело) Николаја Утина, али је могуће претпоставити да је Пашић, као један од Марковићевих колега пажљиво пратио ове догађаје.

Пашић није био публицист као Марковић, али је био други, по важности, одмах до Марковића међу младим српским социјалистима у Цириху. У пролеће 1870. године, либерал Владимир Јовановић пролазио је кроз Цирих. Јовановић више није био на врхунцу своје славе и ауторитета. Његово подржавање Устава из 1869. године и намесништва Миљивоја Блазнавца и Јована Ристића ставило га је у табор против Светозара Марковића. Јовановић је путовао у Париз, вероватно уз финансијску подршку намесништва, да би преговарао о издавању своје књиге „Les Serbes et la Mission de la

1983. pp. 326—327. Dr Zimmermann набраја 67 Срба који су се уписали било на Политехнику, било на универзитет у Цириху, у току једне деценије после доласка првог српског студента 1863. године. Поред Светозара Марковића, овде је поменуто и девет других личности које су касније биле министри у српској влади, као и прва српкиња која је постала доктор медицине и, заиста, једна од првих жена која је завршила цео курс за ту титулу на универзитетским студијама, Драга Љочић, сестра Буре Љочића, а касније жена Раше Милошевића. Види такође: Љубомир Дурковић-Јакшић, „О боравку Светозара Марковића у Швајцарској за време школовања“, Зборник Историјског музеја Србије, 13—14 (1977), стр. 99—104.

⁸ Вуковић-Бирчанин, „Никола Пашић“, стр. 6.

⁹ Woodford McClellan, "Revolutionary Exiles: The Russians in the First International and the Paris Commune", London, Frank Cass (1979), стр. 189.

* „Држали су говоре на српском тако да сам разумео само реч 'Револуција'."

¹⁰ Hermann Greulich, »Das Grünhüsli. Erinnerungen von Hermann Greulich (Zürich, 1942), pp. 52—55.

** „Да се до даљег не одржавају никакве седнице“.

Serbie dans l'Europe“ („Срби и мисија Србије у Европи“). Када се случајно зауставио у Цириху, на њега су набасала двојица српских студената. Пресрећни што су наишли на једног од хероја својих школских дана, они су Јовановића одвели до Пашићевог стана и позвали га да се с њима сретне те вечери. Уместо да дође на њихов састанак, Јовановић је послао поруку, замоливши да говори само с Марковићем и Пашићем, показавши позитивне утиске о Пашићу. Састанку, на којем је Јовановић бранио устав из 1869. и регентство либерала, присуствовала су четворица студената. Јовановић је сугерисао да социјализам није примењив у сељачкој Србији и да би сарадња с намесницима била најпатриотскији корак. Да су млади социјалисти били упознати с политиком Цириха, они би очекивали ову врсту анализе од некога ко је много ближи Алфреду Ешеру него Херману Гројлиху. Али Јовановићева позиција их је шокирала. „Никада нисам помишљао да ћу такве речи чути из Владимирових уста“ — писао је Пашић у писму Бури Љочићу.¹¹

Пашић није улазио у полемике које су настале после овог састанка између Јовановића и Марковића. Али је покушао да сакупи финансијску помоћ за Марковића, који није имао никаквих прихода пошто му је била одузета стипендија због његовог чувеног чланка „Српске обмане“. У писму Љочићу, Пашић пише да Светозару треба новац. Мада то може бити незгодно по његовог брата Јеврема, писао је Пашић — „ти треба да сакупиш новац за Светозара јер му је врло потребан“. У јулу је Марковићева ситуација постала очајна, и у другом писму Љочићу, Пашић моли свога пријатеља да новац пошаље што пре.¹²

У марту 1870. Генерални савет Интернационале у Лондону званично је признао образовање Руске секције Интернационале, коју је Николај Утин почео да формира у новембру 1869. године. Једна од привилегија секције, предвиђена њеним прописима, било је право да Секција поставља агенте-кореспонденте у разним словенским земљама. Једини који је икада био постављен, био је Светозар Марковић. Први кораци које је Марковић предузео у новом својству било је коришћење посете Буре Љочића Цириху, маја 1870, као повода за расправу о формирању партије. Марковић је инсистирао да се ова партија назове „радикална“. Уз Марковића и Љочића, друга два члана ове иницијалне групе „радикалне партије“ били су Пера Велимировић и Никола Пашић. Чланови групе су се сложили да свако од њих направи нацрт програма партије и да се у јесен сретну како би одлучили о његовом дефинитивном садржају.¹³ Овај јесењи састанак никада није одржан, али је у августу Светозар Марковић са четрнаесторицом својих присталица на петом годишњем скупу Омладине изнео предлог програма у који је инкорпориран програм Интернационале како га је Марковић

¹¹ Пашић Љочићу, 9. мај 70, АС-Вариа — 405.

¹² Пашић Љочићу, 2. јул 70, АС-Вариа — 405.

¹³ Јован Скерлић, „Светозар Марковић, Његов живот, рад и идеје“ (Београд, Просвета, 1966), стр. 43.

схватио. Никола Пашић је био један од потписника предлога у којем је, између осталог, стајало: „Источно питање (треба да се) реши на начелима слободе човечанства; ... Држава се сматра као скуп слободних општина; ... У правој демократској држави закони се издају непосредним народним гласањем; ... Без материјалне независности не може бити ни поштења, ни слободе, ни реда у народу.“¹⁴

Пашић се очито слагао с овим принципима. Међутим, његове способности су више лежале у тактици и пословима организације него у теоретисању. Чак и пре скупа Омладине показао је блиставост свога талента за анализирање политичких ситуација. У писму Бури Љочићу Пашић каже да београдски либерали греше у својој основи. „За Ристића је народ да би могло бити владаоца...“ — говорио је Пашић. Забринут што је намесништво 1870. године присилило три опозициона листа да престану да излазе, међу којима и цењену Каљевићеву „Србију“, Пашић је такође био и незадовољан што издавачи ова три листа овај догађај нису преокренули у политичку предност за себе. Уместо што су одмах обуставили издажење, требало је да издавачи сачекају увођење новог Ристићевог закона о штампи и да протестујући, драматично, заједнички престану са објављивањем. Ово би Ристићеву ускогруду политику учинило много јаснијом. Исто тако, Пашић је чуо да је Љочић премештен у Алексинац што је био део намесничког програма гушења опозиције. Он је зато предложио да сви опозициони чиновници истовремено поднесу оставке, протестујући што им је забрањено да раде у националном интересу. То би имало много више утицаја него појединачна пушкарања и оставке.¹⁵ Ове су тестије показују Пашићево опредељење за истрајно политичко маневрисање већ 1870. године.

После скупа Омладине, који је одржан у Новом Саду, Марковић се вратио у Београд. Те јесени је почео да организује кооперативе, а у пролеће 1871. покреће и први социјалистички лист у Србији — „Раденик“. Пашић се вратио у Цирих, где је не само наставио своје студије већ је преузео и тамошњу организацију српских радикала. На пример, 1871. године, уз помоћ позајмице од 500 франака коју је добио од Стеве Грнчаревића, Пашић је организовао набавку штампарије из Женева, исте оне коју је Владимир Јовановић користио да би 1864. године публиковао свој емигрантски чланак „Слобода“ („La Liberté“). Циришки социјалисти су је користили да би објављивали такве памфлете као што је био „Шта је држава“ и њему слични.¹⁶

¹⁴ Светозар Марковић, „Сабрани списи“, II (Београд, Култура, 1965), стр. 126—127.

¹⁵ Пашић Љочићу, 2. јул 70, АС-Вариа — 405.

¹⁶ Љубица М. Љотић: „Мемоари“ (München, 1973), pp. 55—6, стоји да је Грнчаревић позајмио радикалима 500 франака за куповину. Цимерманова листа показује да се Грнчаревић није уписао на циришки универзитет све до зиме 1871, и због тога је то најраније време када је штампарија могла да буде отворена (Zimmermann, p. 330). Други извори спомињу штампарију, али њен настанак не датирају јасно.

Пашић је био озбиљан студент. У бележницама из његовог циришког периода, које су сачуване у Архиву Српске академије наука и уметности, набројено је много књига из области техничких предмета. Међутим, у свескама је исто тако пописано и много радова о социјализму, међу којима и Буонароттијев рад о Бабefу, радови Мараа, студије о Париској комуни и *Etude sur la Mouvement Communiste** Адолфа Клеменса.¹⁷ У раду у оквиру течаја на студијама, Пашић је такође ишао даље од предмета обавезних за своју специјализацију. Посебно је похађао предавања двојице немачких професора, Јоханеса Шера (Johannes Scherr) и Карла Виктора Бемерта (Karl Victor Böhmert) који су иначе били омиљени међу српским студентима. Шер је био четрдесетосмаш, али, као и много других његових либералних колега, придобијен је од Бизмарка, 1860. године.¹⁸ Он и Бемерт су били чланови јаке про-немачке фракције професора на Polytechnikum-у и на циришком универзитету. Пашић је похађао дванаест Шерових предавања, концентришући се углавном на немачку историју и савремене догађаје, укључујући и рат 1870—1871, као и два Бемертова курса о социјализму и радничким питањима.¹⁹

Као што овај избор курсева сугерише, Пашићев социјализам у његовим студентским данима био је много више обликован немачким искуством него руским народњаштвом или Марксом. Значајно је рећи да је у његовим свескама набројано шеснаест радова Фердинанда Ласала. Ове свеске не показују које је од Ласалових радова Пашић стварно читао, али се зна да је његов пријатељ Влада Љотић, који је публиковао превод „Комунистичког манифеста“ у „Панчевцу“ 1871. године, такође објавио и преводе Ласалових „Arbeitersprogramm-a и „Überverfassungswese“ у омладинском листу „Млада Србадија“, 1871.²⁰ Пашићево интересовање за Ласалов социјализам је интересантно у светлу његове доцније каријере. Ласал је изронио из традиције демократског радикализма 1848. године.²¹ Мада је многе од идеја о социјализму преузео од Маркса, он је истицао демократску реформу унутар Немачке, чак ако би то значило и преговарање са самим Бизмарком. Веровао је да основни циљ радничке класе у Немачкој треба да буде формирање партије чија би снага изнудила увођење слободе говора, опште право гласа и непосредне изборе у Немачкој. Једном, када се ове реформе остваре, велики број произвођача коопераната могао би да искористи помоћ државе при акумулацији капитала и тако реорганизује средства производње. Ласалово ангажовање на ства-

¹⁷ Ове свеске се налазе у архиву САНУ под инвентарским бројем 11721. Оне садрже фрагментарне и често загонетне белешке, изводе из писама и листе, чак до 1893.

¹⁸ Zimmermann, p. 334.

¹⁹ Лична преписка W. Zimmermann-a, децембар, 8, 1983.

²⁰ Љотић, „Мемоари“, стр. 54—55.

²¹ Carl Landauer, "European Socialism: A History of ideas and Movements from the Industrial Revolution to Hitler's Seizure of Power (Berkeley: University of California Press, 1959, pp. 225—250.

рању партије немачке радничке класе, чији би циљ био демократизовање Немачке, имало је очигледну паралелу у каснијим Пашићевим организационим напорима у српској Радикалној партији; када је он шездесетих година настојао да организује партију унутар српске радничке класе — сељаштва — и да демократизује Србију. Као и Ласал, Пашић је био снажан вођа, али исто као и Ласал, он је више истицао рад унутар своје земље него интернационализам.

Друге забелешке из Пашићевих студентских дана, начињене да би се представили разговори на састанцима радикалне групе, показују да је Пашић суштински био материјалист. Неки људи верују, писао је он, да постојање самосвести указује да се у свету налази општи дух, или свест, и да „људи имају само незнатну искру ове снаге... То ја посматрам сасвим лажно по мом мишљењу. Самосвест је продукт нашег тела. Она не постоји изван тела.“ Пашић је, и поред тога, веровао да су добри обичаји и поштење, што је у пракси значило „поштовање онога што већина поштује“, суштина цивилизованог међусобног људског општења. У белешкама о неким другим разговорима он је ударао против „старог студентског зла“ — погрдних израза и „аргументација“. Критиковао је оне чији се начин аргументовања састојао од изговарања ружних речи.²²

Увек практичан, Пашић је с Владом Љотићем чувао записнике младих циришких социјалиста. Његове свеске садрже неколико листа и извештаја, а најкомплетније су оне из пролећа 1871.²³ Листа садржи имена једанаест „чланова друштва“, укључујући Пају Вучковића, Перу Велимировића, Ристу Данића, Тасу Стојановића и Николу Пашића. У овој групи биле су особе које су подржавале бакуњиновску страну, као и особе које су биле на Марксовој страни у борби унутар Интернационале, актуалној у Цириху 1872. године. Отворена подела на две раздвојене линије почела је 1870, под утицајем Руске секције Николаја Утина, одбијањем Романдске федерације западних швајцарских секција да призна бакуњиновце, иако су ови имали већину делегата. Октобра 1871. бакуњиновци су почели контраофанзиву у Цириху, када су Сергеј Нечајев и Србин из Хрватске, по имену Мануило Хрваћанин, образовали Словенску секцију, лојалну Бакуњину. Ова секција, коју Генерални савет Интернационале у Лондону никада није признао, у пролеће 1872, сада без Нечајева, придружила се Јура федерацији и постала лојална присталица Бакуњина.²⁴ Стари револуционар је чак сам дошао улажући напор да претрпуше своје снаге. Као део изгубљене битке коју је водио ратујући с Марксом, он је јула 1872. сазвао „Српски социјалистички конгрес“, са циљем да учврсти подршку код српских студената, међу којима се много њих слатало с његовим

²² САНУ свеске. Такође се помињу код Софије Шкорић, „Народњаштво Николе Пашића: Циришки период“, рукопис, 1977, стр. 11—15.

²³ Листа није датирана, али упоређивање с оним што показује Цимерманова листа, доказује да може бити једино из пролећа 1871.

²⁴ McClellan, "Revolutionary Exiles", pp. 93—97 и 189—190.

погледима. Светозар Марковић, тада у изгнанству у Новом Саду, отпутовао је у Цирих на „Конгрес“. Марковић се неколико пута срео с Бакуњином, али је одбио да прихвати његов програм. Ипак, бакуњиновски програм је прошао на „Конгресу“, и раздор између марксистички и бакуњиновски оријентисаних Срба, који је извесно време врио испод површине, постао је отворен. Неки од Марковићевих најближих пријатеља одлучили су да се приклоне Бакуњину. Међу њима је веома значајан био Бока Мијатовић, један од главних финансијских потпорника „Раденика“. Али, исто тако много њих је остало лојално Марковићу.

Маклелан Мс тврди да се Пашић такође прикључио бакуњиновској фракцији.²⁵ Међутим, ова не изгледа тачно. Управо после „Конгреса“ Марковић је писао Пашићу писмо у којем је себе грдио што није пружио отпор Бакуњину. „Наша је погрешка“ што говори да су Пашић и он у сагласности, „што се хтело да се програм прави у Цириху... Ја сам пак доцније то увидео када сам предложио да се тај програм сматра само као пројекат, а да се одлучни програм прави тек у Србији“.²⁶ Касније, те јесени у писму Пашићу, Марковић је истицао да нема сврхе да се у иностранству формирају друштва за практичан рад. Ако се жели практично искуство, треба се вратити кући. „Овде, када се знају околности у којима се ради, лако ћемо се споразумети.“²⁷ Овај наговештај потребе да се помире разлике, указује да је Пашић можда тренутно флертовао с бакуњинцима, али је јасно да је Марковић Пашића сматрао пријатељем с којим су све разлике само привремене. У сваком случају, Пашић је за извесно време у лето 1872. напустио Цирих због радова на терену у Мађарској. Чим се вратио у Србију, 1873. године, он и Светозар су почели да раде заједно.

Пашић је завршио своје четворогодишње студије у пролеће 1872.²⁸ У марту те године он је замолио одобрење, и добио га, за још једну годину практичног рада на терену у Мађарској. Његова молба даје фасцинантан увид у Пашићево разумевање економског стања Србије у свету експанзивног капитализма.²⁹

„Србија је држава која ако хоће живити, мора ући у ток европске индустрије и цивилизације. Ако ли се може узпротивити то се мора осудити на сасвим одвојени и стационарни живот и увек се бранити од пошлаве европске индустрије и цивилизације и никад неће бити сигурна да је неће европски догађаји силом принудити да допусти слободан ток европском саобраћају. Данашњи правац

²⁵ McClellan, "Revolutionary Exiles", p. 209, према L. Freymond, ed: »La Première Internationale. Recueil de documents«, Vol. 3 (Geneva, Droz, 1971), белешка 133.

²⁶ Скерлић, „Светозар Марковић“, стр. 104.

²⁷ Марковић Пашићу, 2. окт. 72, Шкорпић — збирка, документ 28.

²⁸ Пашић је с успехом завршио све своје курсеве и добио сведочанство о томе, али није положио дипломски испит и стога, формално, није дипломирао (Zimmermann, p. 329). То уопште није било необично.

²⁹ Пашић Министарству прос. 8. мар. 72, АС:МПС — 1873—IV—53.

производства — индустрије — таки је да железница ништа друго није до један део тога правца тј. железница је нужно средство данашње индустрије. Фабрике каквих извесних продуката замењују сав ручни рад тих продуката и то у таквој даљини околу себе докле продукти са путним трошком могу конкуренцију издржати са ручним радом. Што су машине савршеније, што је боља сила природна употребљена, тим је већи трг тих продуката. И они су успели да трг свој светским учине и почем су у стању били да сами себи пут положи сис којим су препреке времена или ти простора скратили. Тежња је данашње индустрије да све људске послове замени фабричким и да све природне силе (воду и угљен) употреби место људске — карактеристична црта данашњег века — отуда долази то да се фабрике непрестано умножавају, да се железнице од северо-запада ка југо-истоку као бујице ваљају. Ниједан предео није могао забранити (а управо саму ствар није ни забрањивао но су се борили околу поделе користи од употребе природних блага) да железница не прође кроз њега и да се фабрике не подигну, кад му користи доносе. Таласи европскога трга већ ударају о границама Србије.

Србија је увидела у разним приликама и показала да се занима озбиљно са том страном народног напретка. Железнице ће прећи преко Србије чим ова стоји у трговачком саобраћају са осталим индустријским светом. Задатак је сваке владе да напредак индустрије доведе у сагласност са народним интересима. Да не допусти да индустријална предузећа од којих благостање народа зависи падну у руке таквих предузимача, којих интерес дијаметрално народним стоји Србија, градила сама жељезницу или дала каквом друштву, мора гледати да се први и највећи услов испуни, а тај је да жељезница не буде од штете како народној слободи, тако и народном благостању. Страна друштва прете том услову највише. Историја нас томе учи. Прво је начело страног предузимачког друштва да што више добије не обазирјући се ни најмање уколико су туђи интереси повређени. Капиталистичко друштво је ретко хумано спрема својих грађана, а још ређе спрема туђих држављана. Осигурати страном капиталу добит, а сачувати народни интерес, често је врло тешко...

Осим жељезних путова, који ће кад тад да изврши и друга предузећа, која су с њеним напретком тесно скопчана, а та су: да повеће реке регулише и очисти и да их пловним начини и да помање и гаске реке и потоке тако регулише да се поплаве отклоне. После овог има Србија да предузме да се тачно премеравање Србије изврши и да се катастри уреде.

Све то Србија мора извршити и то у кратко време, а сва та предузећа не могу се страним друштвима дати, јер би онда Србија била на свагда страним капиталом покорена."

Ова изванредна анализа врло јасно показује Пашићеву практичну природу. Разумевши да огромна моћ капитализма лежи у замени ветра и мишића паром и гвожђем, Пашић је схватио да Србија не би била способна да се одупре снази капиталистичких

индустрија. Једина нада за Србију, мислио је он, била је да се она сама прихвати економских пројеката који су јој потребни, пре него што буде присиљена да их уступи страним фирмама. У неком смислу ово је била много реалистичнија процена него Марковићева нада да ће Србија моћи да избегне негативне особине капитализма, организујући се кроз општине. Притисак капитализма се показао неумољивим. Али, с друге стране, Пашићева нада да ће Србија моћи да руководи овим пројектима са шачицом неискусних инжењера и стручњака који су јој тада били на располагању, такође је била нереална. Ипак, Пашићева анализа показује да иако је он био и остао савезник и присталица Светозара Марковића све до његове смрти, чак и касније, такође је био довољно практичан да би сањао о избегавању капитализма кроз неку врсту „социјализма за друге“, како га McClellan назива.

Пашић је завршио своју специјализацију у пролеће 1873. и вратио се у Србију, где је заузео место заменика инжењера друге класе у Министарству рада. Као један од шачице српских земљомера постављен је да обави геодетске радове на траси где је пројектована железничка пруга Београд—Алексинач, коју су Ристић и Јован Мариановић покушавали да уговоре са Портом.³⁰ Његово постављење пружило му је прилику да буде бљжи месту где се Светозар Марковић одмарао и њих двојица су се поново срели. Пашић је постао активни сарадник групе око Крагујевачког друштва графичких радника, и мада му је писање била најслабија страна, група га је изабрала да организује лист, с надом да ће га покренути у Београду после губитка „Гласа јавности“, крајем 1874.³¹ Упркос овим активностима, Пашић није запоставио своју професију и фебруара 1874. промовисан је за заменика инжењера прве класе. Почетком 1875. послан је у Турску, у специјалну мисију да би снимио терен за железничку пругу Ниш—Пирот—Софија.³² Маја 1875. постао је инжењер шесте класе за крушевачки округ.

Док је Пашић напредовао у својој каријери, Светозар Марковић и крагујевачки радикали су појачавали своју политичку активност. Када се Марковић вратио из изгнанства 1873. он је почео нову фазу свога рада — активно учешће у српској политици. Његов нови лист „Јавност“ врло брзо се упетљао у послове Скупштине 1873. године, и то је био главни разлог што је Марковић 1874. био ухапшен и затворен. Његове колеге су наставиле да издају „Јавност“, затим „Глас јавности“ и на крају, када је Марковић пуштен из

³⁰ Ранислав М. Аврамовић, „Никола Пашић као техничар у политици и пракси“ у: Вукашин Животић, ed.: „Споменица Николе Пашића 1845—1926“, Београд, Павловић и комп., стр. 66.

³¹ Марковић га је предложио и за издавача „Раденика“ 1872, када је то место напустио Бура Љочић, али му се супротставио Мита Ценић па је био изабран Стева Милићевић (Ј. Д. Митровић, Бура Љочић, Зборник Историјског музеја Србије, 13—14, Београд, 1977, стр. 122).

³² 17. феб./1. марта Државни савет је издао одобрење Пашићу и извесном Ј. Лутману за њихов пут кроз Турску (Никола П. Скеровић ed., Записници седница Министарског савета Србије 1862—1898, Београд, Државна архива НР Србије, грађа књ. II, 1952, стр. 130).

затвора, „Ослобођење“. У овом листу Марковић је објавио своје чланке о реорганизацији Србије на бази општине и среза.

Каснијих година Пашић је захтевао да ови чланци који су се појавили у првим издањима „Ослобођења“, 1875, конституишу базу програма Радикалне партије. Овом захтеву жестоко су се супротстављали социјалисти, посебно Мита Ценић. Правац програма „Ослобођења“ стварно није био толико социјалистички, колико је био у духу радикалне демократије. Главни социјалистички елемент програма била је његова оцена бирократског система у Србији, који је имао „сталешки карактер“ јер су чиновници добијали плату без обзира да ли раде или не раде и тако се стварала солидарност међу чиновницима који су бранили било коју власт и било какав њен програм.³³ Средишњи захтев „Ослобођења“ било је стварање демократије у Србији увећавањем контроле народа над државом. „Народ се мора признати као извор свију државних власти“; „Народ до сада није био ништа, он треба да постане све“, говорио је Марковић.³⁴

„Ослобођење“ је објавило два најважнија метода за постизање народне контроле над државом, један Марковићев, а други непознатих аутора. Оба су упућивала на увођење принципа самоуправе, али Марковићев је наглашавао политичку реорганизацију на бази општине, док је други истицао суверенитет народне скупштине.

Марковић је већ 1874. у „Јавности“ започео објављивање чланака у којима је заговарао реорганизацију Србије на бази самоуправе, и наставио у чланцима објављеним у „Ослобођењу“.³⁵ У овим серијама он је израдио свеобухватан програм локалних реформи с намером да се демократија постави у корен ствари и сељаштво ослободи доминације државне бирократије. Најважнија промена коју је предлагао, било је елиминисање захтева да централна влада одобрава изборе среских и општинских чиновника.

Друга група предлога реформи, изнесена у серији чланака од којих су најзначајнији штампани у „Народном питању“, била је формирана да изгради основ суверенитета скупштине. Овим програмом се позивало на укидање Државног савета, успостављање потпуне слободе говора и штампе, забрану учешћа министара у скупштинским дебатама и дозволу државним намештеницима да буду бирани у скупштину. Тако конституисана скупштина би пре могла да влада директно у корист народа него да буде укључена у партијске препирке госпoде. Када се Пашић касније обраћао програму Светозара Марковића и „Ослобођењу“ као идеолошкој основи Радикалне партије, он је вероватно на уму имао више ове предлоге него квази-народњачку реорганизацију коју је Марковић пред-

³³ „Ослобођење“, 24. јануар/5. феб. 75.

³⁴ „Ослобођење“, 1/13. јан. 75.

³⁵ Његови чланци „Општина“, „Срез“, „Срез и среска управа“, „Суд и права“, „Суд“, „Финансије“ почињу да се појављују у „Јавности“ у марту, настављају у „Гласу јавности“ у августу и завршавају се у „Ослобођењу“ у јануару. Они се могу пронаћи у његовим „Сабраним списима“, томови 3. и 4.

лагао. Морамо се сетити да је Марковић такође подржавао апсолутни суверенитет скупштине и несумњиво сматрао овај други правац просто као други аспект сопствених нада у самоуправу, које су очевидно биле у духу радикалне демократије.

Као што знамо, одмах пошто је „Ослобођење“ објавило ове чланке, Светозар Марковић је умро. После његове смрти борба за ослобођење општине од контроле бирократије наставља се, и у јесен 1875. влада Љубомира Каљевића стварно је донела закон о општини, који је у себи носио принцип самоуправе. Иста скупштина је такође донела најлибералнији закон о штампи у Србији XIX века. Али реакција кнеза Милана на Црвени барјак и захтеви рата с Турском 1876. окончали су ове кратке експерименте с радикалном демократијом пре него што се указала прилика да се она заиста успостави.

Никола Пашић је био веома близак „Ослобођењу“, 1875. посебно после августа када је отпуштен с посла због покушаја да се кандидује за скупштину на изборима 1875. Он се за неко време прикључио комуни младих радикала у Крагујевцу, а онда отишао у Босну да прикупи информације за „Ослобођење“ и да процени изгледе како да се тамошњи устанак преокрене у ослободилачки покрет. Вративши се после Црвеног барјака, он је покушао да спасе „Ослобођење“, али, када је почео рат, приступио је армији. Године 1878. Пашић је изабран у скупштину, где је брзо постао вођа опозиције, а 1881. и главни организатор Радикалне партије.

Какви су били односи Светозара Марковића као инспиратора српских социјалиста до данашњих дана, и Николе Пашића, организатора масовне партије која је на крају доминирала српском политиком? Не може се порећи да су они били врло блиски. Познаници из школских дана — они су постали присни сарадници у Цириху. Од 1873. до 1875. остали су у блиском контакту, и Пашић је сматрао да он наставља Марковићев рад, дуго после његове смрти. Али Пашић никада себе није сматрао Марковићевим учеником. Они су били сарадници, али сарадници потпуно различитих стилова. Марковић је био публицист, теоретичар и инспиративни вођа. Он је интензивно подржавао марксистичку страну у борби унутар Интернационале, базирао своје анализе на широком познавању европског социјализма и услова у Србији, и покушао да формулише програме акција који би донели револуцију и политичке реформе у духу самоуправе у Србији. Пашић је, на другој страни, од почетка био практичан човек. Једно од његових најранијих сачуваних писама садржи савете Бури Љочићу како да доведе до врхунца судар опозиције с Ристићем и намесништвом 1870. године. Он је покушавао да прикупи новац за сиромашног Марковића у Цириху, организовао је пренос штампарије за радикале из Женеве у Цирих, сачувао је записнике Клуба радикала. На пољу теорије, Пашић је најбоље познавао искуства Немачке, а међу социјалистима највише је ценио Ласала, чији пропрам стварања радничке партије у Немачкој има интересантних паралела с Пашићевом каријером. Као и Марковић, Пашић је био материјалист, али насупрот Марковићу, он је на ка-

питализам гледао као на сувише моћан систем да би се пребродио реформама базираним на општини и задрузи. Веровао је да Србија мора да уграби иницијативу пред иностраним капиталистима и уђе у окршај са самом собом, пре него да покушава да избегне лоше стране капитализма. Пашић се такође практично оријентисао само у оквиру реформи. Када се позивао на програм „Ослобођења“, из јануара 1875, као на основ програма Радикалне партије, он се није обраћао Марковићевом „социјализму општине“, већ пре уставним променама радикалне демократије. Ка томе је усмерио све напоре осамдесетих година, организујући прву масовну партију Србије и демократизујући српски устав, што је радикалима успело 1889. године.

Јасно, Пашићева политика осамдесетих година не може бити названа социјалистичком. Он је, међутим, радио у духу радикалне демократије, а тај дух је формирао важан аспект мисли Светозара Марковића. За завршну анализу није важно колико су слични, односно различити били Светозар Марковић и Никола Пашић или колико је Пашић следио Марковићеве моделе. Обојица су преузели идеје до којих су дошли у Русији и Европи и обликовали их у програме, примењујући их на неразвијену Србију и према својим сопственим талентима и личностима. Марковић је био више марксист и теоретичар, али он не засењује Пашића, политичара и ватреног демократу по убеђењу, који је имао велики утицај на демократизацију Србије у XIX веку. Довољно је вредно запажања да су две тако оригиналне и моћне личности тако блиско сараживале у младости.

(Превео Борислав Шурдић)

³⁶ „Народно питање“, „Ослобођење“, 18/30. јан. до 26. јан./7. феб. 75. Види такође: „Опозиција у скупштини“ 29. јан./10. феб.; „Предлог за измену устава“, супротстављајући се конзервативним предлозима Милутина Гарашанина, 2/14. феб. и „Народна партија“, 5/17. феб. 75.

NIKOLA PAŠIĆ AND SVETOZAR MARKOVIĆ UNTIL 1875**S u m m a r y**

Acquainted with each other since their school days, Svetozar Marković and Nikola Pašić became intimate collaborators in Zurich. They remained in a closer contact in the interval of time from 1873 to 1875 and Pašić considered that he was continuing Marković's work, a long time after the latter's death. They were collaborators, but had entirely different styles. Marković was journalist, theoretician and inspiring leader. On the other hand, Pašić was from the very beginning a practical man. Marković supported intensively the Marxist side in the struggle within the International, basing his analyses on a wide knowledge of the European socialism and conditions in Serbia and attempted to formulate the programs of action which would result in the revolution and political reforms in Serbia.

In the field of theory, Pašić knew best the experiences of Germany and among the socialists he appreciated most Lassalle. Like Marković, Pašić was a materialist, but contrary to Marković, he viewed capitalism as a too powerful system to be overcome by means of reforms, based on the commune and the cooperative. He considered that Serbia ought to include herself into the courses of the modern European economic development and not to wait to be subdued by force by the European capitalism.